

ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ШЛЯХЕТСЬКИХ ЗАМКІВ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ВОЛИНИ

У статті розглянуто історію археологічного вивчення шляхетських замків Центральної Волині. Проаналізовані різноманітні погляди істориків на формування мережі шляхетських замків, а також результати археологічних розвідок та розкопок протягом ХІХ–ХХ ст. Констатовано недостатню увагу до збереження та вивчення пам'яток цього типу.

Ключові слова: замки, Центральна Волинь, археологічні дослідження, Дубно, Острог, Клевань, Олика.

Актуальність теми визначається тим, що оборонні укріплення були важливим елементом стабільності та безпеки середньовічних держав. Вони складали основу військової інфраструктури певної території.

Стан дослідження проблеми. До недавнього часу дослідження матеріальної складової української історії козацької доби було периферійним завданням історичної науки. Не винятком були й рештки шляхетських замків. Проте сьогодні вивчення поширення, архітектури, військового та господарського значення шляхетських замків є важливою проблемою української медієвістики. Їх укріплення відігравали роль не лише центрів землеволодінь, але й становили основу оборонної інфраструктури землі. Ліквідація Речі Посполитої наприкінці ХVІІІ ст. різко змінила ситуацію у землеволодінні, що призвело до поступового занепаду давніх шляхетських гнізд. Практично повністю стерлися на поверхні сліди дерев'яних замків, не збереглося слідів земляних валів та ровів. Не менше постраждали й більшість цегляних замків – покинуті споруди ставали джерелом будівельного матеріалу.

Протягом останніх ста років історики, краєзнавці та археологи намагались каталогізувати замки та замчища Волині. Першими в цій справі були археологи ХІХ ст. Д.Я. Самоквасов

Каша Марта Євгенівна, здобувач кафедри історії України та етнокомунікації, Національний університет “Львівська політехніка”, м. Львів.

© Каша М.Є., 2012

та В.Б. Антонович [1]. В останні роки з'явилася низка праць істориків-архівістів, присвячена питанням з'ясування часу існування та належності замків, як центрів землеволодінь. З'явилися і праці, присвячені стану озброєності та взагалі обороноздатності шляхетських замків [9; 10; 11; 12].

До недавнього часу найповнішим зведенням даних про укріплені шляхетські двори була відома праця Р. Афтаназі [21]. Однак ми не знайдемо у цій роботі даних про середньовічні шляхетські замки, які на певному етапі опустіли і не переросли у XVIII ст. у значні резиденції. Це особливо помітно, коли порівняти дані Р. Афтаназі з картою В.Б. Антоновича. Значно поживавився інтерес до вивчення замків Центральної Волині в останні роки. Цій проблемі присвячено, зокрема, ряд праць рівненського дослідника О. Войтюка [6; 7; 8].

Новизна дослідження. До сьогодні, однак, більшість дослідників концентрує свою увагу на східно-волинських шляхетських замках, які особливо активно будувались на татарських шляхах протягом XV–XVII ст. [9; 12]. Шляхетські замки Центральної Волині, так званого Волинського Опілля – серцевини давнього Волинського князівства – поки ще не дочекались ретельного аналізу істориками-архівістами. Однак вони в різний час піддавалися археологічному обстеженню, а іноді й розкопкам. Проте, узагальнення історії їх дослідження проведено не було.

Метою статті є аналіз на підставі публікацій та архівних джерел найновіших даних археологічних досліджень, в тому числі й проведених автором самостійно, з метою встановлення особливостей формування оборонної мережі.

Чи не першими археологічними дослідженнями волинських замків були розкопки київського дослідника А. Крушинського у замках Олики та Клевані, проведені у 1845 р. за завданням Київської археографічної комісії. У клеванській церкві ним тоді було розкрито гробовища князів Чорторийських [13, 21]. Обстежував давні замчища волинський краєзнавець Т.-Ю. Стецький. Зокрема ним було зафіксовано кам'яні рештки з гербом Пуцятів на замчищі в Тучині [25, 163–164].

Згодом, у 1913 р. стараннями членів Братства ім. князів Острозьких на соборному погості – дитинці у Острозі були

проведені археологічні розкопки з метою поповнення фондів новоствореного музею. Тоді ж були підняті з землі теракотові кахлі XVI ст. (атрибуцію проводила Археологічна комісія), енколпійон, цегла, багато люльок і монет XVI–XVII ст. У березні 1917 р. завідувач Острозького музею Й. Новицький за участю гімназистів розшукував підземні ходи на Замковій горі [19, 45, 54].

Проте найважливішим результатом археологічного вивчення замків Центральної Волині була їх каталогізація за донесеннями волосних правлінь, а також укладення планів Степанського замку та шляхетських замочків у Шумську [2; 25, вклейка до с. 253].

Новий етап у вивченні волинських шляхетських замків настав у міжвоєнний період. У 1920-ті рр. археологічні рештки цих пам'яток оборонного мистецтва нерідко брали на облік як пам'ятки архітектури. Серед архітектурно-археологічних пам'яток реєстру, підготованого у Любліні окружним консерватором, інженером-архітектором Єжи Сенницьким, слід відзначити “гірку Ягеллонську” – оборонні вали замку середньовічного Любомля, руїни пізньоготичної замкової башти у Дорогобужі, руїни замку у Шпанові з палацом Радзівілів, “шведські вали” у Мощаниці [19, 52]. Щоправда, до археологічних розкопок справа не доходила. Археологічні обстеження давніх замчищ у кращому випадку зводилися лише до збору археологічного матеріалу [23]. Із знахідок найчастіше збирали пічні кахлі. Так внаслідок руйнування замчища у Новожукові, припиненого волинським консерватором Я. Фітцке, у фонди Волинського музею потрапила кахля із зображенням герба князів Чарторийських, виконана в стилі бароко [22].

Важливе місце займали замки у творчій спадщині О. Цинкаловського. Лише у його дослідженнях можна знайти інформацію про практично втрачені пам'ятки, такі як замчище XV–XVI ст. в Ізові, на високому правому березі р. Західний Бут поблизу Володимира, що знаходилося на території великого ранньосередньовічного городища, на Прихідьковій горі при впадінні притоки р. Перетік: його будівля обсунулася до р. Бут [20, 473–474]. Ним же вперше зафіксовано на півострові, що втинається в Овлочинське озеро, в уроч. Замчисько руїни замку князів Овлочинських, зафіксовано тоді ще збережені рови, зібрано цеглу та кахлі [20, 430].

Найчастіше цей вид пам'яток навіть не реєстрували, а в період після Другої світової війни, коли в колгоспах з'явилися потужні трактори, ці пам'ятки історії активно зносилися, як свідчення “віковичного гноблення”.

Виключно місцеві краєзнавці у післявоєнний період цікавились шляхетськими замками. Так, М.І. Островський у 1946, 1949 та 1951 рр. провів невеликі розкопки замку у Крем'янці та 1946 р. на старому замчищі князів Острозьких у Дубно, поруч замку князів Любомирських, де він занотовував обстежені місця з “грубим шаром попелу від зруйнованих будинків” [19, 96].

Випадково попадали в поле зору професійних археологів шляхетські замчища під час польових досліджень у 1960–1980-ті рр. Їх обстежували, розшукуючи городища княжої доби, археологи-медієвісти – В.В. Ауліх, М.П. Кучера, В.С. Шолом'янцев-Терський [3; 18, 47].

Особливо широкомасштабними виявились дослідження Волинської археологічної експедиції Львівського історичного музею під керівництвом С.В. Терського у 1985–2005 рр. [16–19]. Зокрема, низку замчищ (П'ятидні, Когильне, Сілець, Локачі, Свинюхи, Конюхи, Овлочин, Підбереззя, Мирків) обстежено в околицях Володимира.

Важливими є археологічні спостереження С.В. Терського, здійснені у 1990–1991-х рр. під час земляних робіт у Клеванському замку. Серед матеріалів пізнішого часу, виявлених під час відкопування цоколя його найдавнішої наріжної вежі, там вдалося зафіксувати культурні напластування XIII–XIV ст. [16, 61]. У 1993 р. невеликі археологічні спостереження на замку у Корці здійснив львівський архітектор Р. Могитич.

Ініціатором та організатором археологічних досліджень 1995–1996 рр. у замку Любомирських у м. Дубно був новостворений історико-культурний заповідник. Розкопки, проведені відомим львівським археологом І.К. Свешніковим, дозволили продатувати етапи забудови території дитинця та уточнити періоди замощення замкового двору протягом XVI–XVIII ст. [31].

Згодом ряд замчищ XVI–XVII ст. у 1991–2006 рр. обстежено експедицією Волинського краєзнавчого музею під керівництвом Ю. Мазурика [12] біля сіл Іванівка, Колмів,

Звиняче, Ощів, Довгів, Журавники, Цегів Горохівського району (1991–1994 рр.), Низкиничі Іваничівського району (1998 р.), Боровичі, Старий Чорторийськ Маневицького району (2003, 2004 рр.), у смт. Рожище (2005 р.).

Загалом дерев'яні шляхетські замки Волині слід поділити на три основні типи. До першого належать замки, зведені або перебудовані із укріплень княжої доби (Дорогобуж, Клевань, Мстишин, П'ятидні, Жуків). Найбільша кількість таких замків групується навколо княжих столиць Волині [18, 47–49].

Серед обстежених пам'яток важливе місце займають городища т. зв. “стіжкового” типу. За даними карти В.Б. Антоновича, такі замки, характерні для XIV–XVI ст., мали б існувати на земляних насипах висотою близько 10 м в ур. Башта в Овлочині Турійського району (за договором 1366 р. – волосний центр Володимирської землі) та Підбереззі Горохівського р-ну (замок Миколи Павловича Сапєги, 1571 р.) [1, 66]. Обидва насипи у 1940–1970-х роках було знесено, проте розвідкою в 1987 р. їх місцезнаходження вдалося зафіксувати [22, 44, 51]. Зокрема, замчище Овлочина знаходилося на південно-західній околиці села за 300 м на південний захід від оз. Великого. Тут на колгоспному полі зібрані уламки кахлів та керамічного посуду XV–XVII ст. відомих за аналогіями типів. На жаль, рештки цих замчищ були суттєво зруйновані і майже не фіксуються на поверхні [18, 46].

До типу стіжкових, мабуть, слід віднести також замок у Фалемичах коло Володимира. Дерев'яний замок, згаданий у документах у 1543–1597 рр., знаходився на округлому останці діаметром 40 м та висотою до 8 м над заплавою. На вершині останця та на підзамчі зібрано велику кількість теракотових та поливаних кахлів XVI–XVII ст. у фрагментах, у т. ч. геральдичних (орел) [18, 47, рис. 2].

Про перспективи дослідження подібних оборонних об'єктів свідчать дослідження, проведені по сусідству, на протилежному березі р. Західний Буг [24].

Окремо слід сказати про дерев'яно-земляні бастионні замки, які являли основний тип замків Волині, зведених у другій половині XVI–XVII ст. Добре збережені пам'ятки цього типу відомі у селищах Володимирець, Степань Сарненського району та в селі Мощаниця Острозького району Рівненської обл., в Низкиничах на околиці Нововолинська [4].

Це були прямокутні укріплення, оточені земляним валом і ровом, на кутах яких влаштовані бастіони. Їх розвиток пов'язаний з появою вогнепальної зброї, виступи-бастіони дозволяли вести обстріл вздовж лінії куртини (стіни).

Як засвідчили проведені дослідження, переважна більшість укріплень зазнавала перебудов і зберегла до сьогодні свою форму з XVII ст., періоду козацьких війн. Одне з найкраще збережених замчищ цього типу досліджено роботами експедиції Рівненського краєзнавчого музею в 1988–1990 рр. у с. Перенятин Радивилівського району Рівненської обл. Воно належало укріпленням містечка Краснопіль, яке знаходилося на шляху військ Б. Хмельницького до Берестечка [14].

Характерною, стосовно стану вивчення замків Центральної Волині, є наявна на сьогодні інформація про важливий оборонний пункт Південної Волині – замок у Княгинині, розташований над джерелами ріки Стубли біля ставів, при давній дорозі з Острога до Дубна. Час побудови замку не з'ясовано. Його будівництво, очевидно, слід приписувати князям Сангушкам, яким Княгинин належав до початку XVI ст. Від Федора Сангушки маєток із замком перейшов у володіння Олехна і Іванової Княгиненських, у власності яких він фігурує в 1545 р. Подальші податкові платежі з цього маєтку, проаналізовані О. Цинкаловським на період 1570–1583 рр., вказують на часту зміну власників та розподіл Княгинина помі, переважно, другорядними шляхетськими родами краю [20, 430].

Через війни другої половини XVII ст. замок Княгиненський був часто поруйнованим та цілком втратив військового значення, внаслідок чого його останній власник – К. Стецький оселяє там монахів-езуїтів. У зв'язку з скасуванням католицьких орденів на початку XIX ст. замок втрачає мешканців і вже перед 1915 р. являв собою руїну: на той час зберігалися лише рештки стін, а з будівель – лише одна замкова вежа. Від замчища та передуючого йому городища залишалися довгий час старі вали і рови, а саму площу замку до 1915 р. займав фільварок.

Найкраще досліджені родові магнатські кам'яно-цегляні замки, зведені протягом XV–XVI ст.: Острозьких – в Острозі, Чорторійських у Клевані, Радзівілів – в Олиці тощо. Однак поза увагою дослідників залишаються непогано збережені

рештки кам'яних п'ятикутних замчищ князів Сангушків – у Княгинині біля Дубного та у Локачах, а також прямокутних – у Тайкурах біля Рівного та в Кутах біля Шумська. Нез'ясованим залишається наявність цегляних укріплень на замчищі Чорторійських у Литовежі та Острозьких у Дубному. Не перевірена інформація про існування цегляних веж на зруйнованому сьогодні замчищі в Кричильську на р. Горинь.

Висновки. Таким чином, археологічними спостереженнями та розвідковими розкопками на сьогодні охоплено близько 40 замків та замчищ Центральної Волині – пам'яток оборонної архітектури XV– XVII ст.

Масштаби археологічних досліджень шляхетських замків Центральної Волині поки що недостатні для складання цілісної уяви навіть про їх кількість. Адже, як показують результати пошуків за писемними джерелами, цілий ряд замчищ ще не дочекався археологічних обстежень, а частина відомих з літератури замчищ назавжди зникла під гусеницями землерийних машин. Знищення цього виду історико-культурної спадщини прогресує з кожним роком. Тому лише цілеспрямовані археологічні дослідження в змозі зупинити цей процес. Адже після фахового обстеження за законом пам'ятка повинна братися під державну охорону.

Таким чином, дослідження шляхетських замків Центральної Волині мають значне суспільне значення. Проте, за два минулих століття зроблено небагато. Нові дослідження повинні проводитись планово та цілеспрямовано.

В останні роки зростає зацікавлення цими оборонними об'єктами з боку представників різних підрозділів історичної науки. В актових джерелах вишукуються згадки про існування у тих чи інших населених пунктах замків, публікуються їх інвентарі, робиться спроба згрупувати їх за часом першої згадки тощо [12]. Однак вирішення багатьох питань, зокрема хронологія існування укріплень та їх перебудов, площа дитинців, особливості конструкції оборонних стін, система забудови та багато інших важливих характеристик, залишаються поза межами інформаційних можливостей писемних документів. Тому для повноцінного висвітлення історії шляхетських замків необхідними є повномасштабні археологічні дослідження.

1. *Антонович В.Б.* Археологическая карта Волынской губернии / В.Б. Антонович // Труды XI Археологического съезда в Киеве. – Т. I. – М., 1901. – С. 36–133.
2. *Антонович В.Б.* О местоположении летописных городов Шумска и Пересопницы / В.Б. Антонович // Труды XI Археологического съезда в Киеве. – Т. I. – М., 1901. – С. 148–154.
3. *Ауліх В.В.* Древнерусские городища в Западной Волини / В.В. Ауліх // Археологические открытия 1966 года. – М., 1967. – С. 249–250.
4. *Годованюк О.М.* Исследование бастионных замчищ Волини / О.М. Годованюк // Исследование и охрана архитектурного наследия Украины. – 1980. – С. 82–88.
5. *Гупало В.* Археологічні дослідження у Дубні / В. Гупало // Дубно і світ. Міжнар. ювілейна наук.-практ. конф., присвячена 900-річчю міста Дубна, 25–26.08.2000 р. – Дубно, 2000. – С. 37–38.
6. *Войтюк О.П.* Дорогобузький замок литовсько-польської доби (за матеріалами розкопок Нікольченка Ю.М. у 70-х роках ХХ століття) / О.П. Войтюк // Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. – Випуск VIII. – Рівне, 2010. – С. 121–126.
7. *Войтюк О.П.* Фортеці над Горинню в XV–XVII ст. / О.П. Войтюк // Краєзнавство та музейна справа в Україні: Матер. Всеукр. науково-краєзнавчої конф., присвяченої 145-річчю заснування Житомирського обласного краєзнавчого музею. – Житомир, 2010. – С. 243–250.
8. *Войтюк О.П.* Замок в с. Муравиця Млинівського району Рівненської області в XV – першій половині XVII ст. за археологічними матеріалами / О.П. Войтюк // Нові дослідження пам'яток козацької доби.
9. *Ворончук І.* Фортифікаційні споруди Острожчини (за інвентарем маєтків князів Острозьких 1620 року) / І. Ворончук // Середньовічні і ранньомодерні оборонні споруди Волині. – Кременець: Астон, 2006. – С. 126–136.
10. *Засць А.* Обороздатність волинських міст XVI – першої половини XVII ст. / А. Засць // Середньовічні і ранньомодерні оборонні споруди Волині. – Кременець: Астон, 2006. – С. 57–64.
11. *Денисенко Я.* Збаразький замок у кінці XVI ст. (за інвентарем 1592 р.) / Я. Денисенко // Старий Луцьк: Наук.-інформ. збірник. – Луцьк, 2010. – С. 236–242.
12. *Каша М.Є.* Шляхетські замки Центральної Волині у світлі археологічних досліджень / М.Є. Каша // Археологія & фортифікація Середнього Подністров'я: Зб. матер. Другої Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський, 2012. – С. 128–132.

13. *Курінний П.* Історія археологічних знань про Україну / П. Курінний. – Мюнхен: УВУ, 1970. – Серія “Скрипти”. – Ч. 37. – 138 с.
14. *Прищепя Б.А.* Пам’ятки фортифікації XVII ст. на Волині / Б.А. Прищепя // Берестецька битва в історії України: Тези республікан. науково-теор. конф. – Ровно, 1990. – С. 10–12.
15. *Прищепя Б.А.* Матеріальна культура Волинського замку XIV–XV ст. (за результатами досліджень Дорогобужа) / Б.А. Прищепя // Острогіана в Україні і Європі. – Старо-костянтинів, 2001. – С. 223–230.
16. *Терський С.В.* Обстеження городищ княжої доби на Волині в 1986–1991 роках / С.В. Терський // Наукові записки Львівського історичного музею. – Вип. 1. – Львів, 1993. – С. 41–67.
17. *Терський С.В.* Розвідки у Верхньому Побужжі / С.В. Терський // Археологічні дослідження на Львівщині в 1994 р. – Львів: Історичний музей, 1994. – С. 12–13.
18. *Терський С.В.* Дерев’яні шляхетські замки Волині / С.В. Терський // Od Zborowa do NATO (1649–2009). Sstudia z dziejow stosunkow polsko-ukrainskich od XVII do XXI wieku: Monografia naukowa. – Т. 1: Historia. – Toruń, 2009. – S. 44–51.
19. *Терський С.В.* Історія археології та історичного краєзнавства Волині / С.В. Терський. – Львів: Вид. Нац. університету “Львівська політехніка”, 2010. – 380 с.
20. *Цинкаловський О.* “Стара Волинь і Волинське Полісся”. Краєзнавчий словник від найдавніших часів до 1914 р. / О. Цинкаловський. – Вінніпег, 1984–1986. – Т. 2. – 579 с.
21. *Aftanazy R.* Materiały do dziejów rezydencji / R. Aftanazy. – Т. 5 А–В: Dawne województwo Wołyńskie. – Warszawa, 1988. – 380 s.
22. *Fitzke J.* Bohaty zbiór kafli w muzeum Wołyńskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk / J. Fitzke // Kurjer literacko-naukowy. – 1938. – № 288.
23. *Leńczyk G.* Rozmieszczenie grodzisk i zamczysk w województwie Wołyńskim / G. Leńczyk // ZW. – R. I. – 1938. – № 3. – S. 35–38.
24. *Prusicka-Kolcon E.* Wyniki badań tzw. gródka stożkowatego w Gozdowie, stan. 1, pow. Hrubieszów / E. Prusicka-Kolcon // Archeologia Polski Środkowowschodniej. – Т. IV. – Lublin-Chełm-Zamość, 1999. – S. 191–196.
25. *Stecki T.-J.* Z boru i stepu. Obrazy i pamiątki / T.-J. Stecki. – Kraków, 1888.
26. *Swieszniow I.* Wstępne wyniki badan archeologicznych na zamku w Dubnie / I. Swieszniow, W. Hupalo // Materiały i sprawozdania Rzeszówskiego osrodka archeologicznego. – Т. 17. – Rzeszów-Krosno-Przemysl-Sandomierz-Tarnow, 1996. – S. 297–303.

Надійшла до редколегії 02.10.2012 р.

Рецензент: *Ю.В. Бураков*, кандидат історичних наук, доцент, Академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

**Каша М.Е.
ИСТОРИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ ШЛЯХЕТСКИХ ЗАМКОВ
ЦЕНТРАЛЬНОЙ ВОЛЫНИ**

В статье рассмотрена история археологического изучения шляхетских замков Центральной Волыни. Проанализированы различные взгляды историков на формирование сети шляхетских замков, а также результаты археологических разведок и раскопок на протяжении XIX–XX ст. Констатировано недостаточное внимание к вопросу сохранения и изучения памятков этого типа.

Ключевые слова замки, Центральная Волынь, археологические исследования, Дубно, Острог, Клевань, Олыка.

**Kasha M.
THE HISTORY OF INVESTIGATIONS OF CENTRAL VOLHYNIAN'
MIEVIAL CASTLES**

In article with attraction of written and archaeological sources the historiographic aspects of investigations of Volhynian' medieval castles. Various versions of researchers of the XIX–XX centuries concerning stages of formation of the fortifications network are considered. The characteristic is given to the most important archaeological researches of the Volhynian' medieval castles.

Key words: castles, Central Volhyn', archaeological investigations, Dubno, Ostrog, Klevan', Olyka.